

ปัจจัยสมุปบาทในพระ ไครปิฎกและในทัศนะพุทธโฆษาจารย์

2.1 ปัจจัยสมุปบาทตามที่ปรากฏในพระ ไครปิฎก

ความหมายของปัจจัยสมุปบาท

ปัจจัยสมุปบาทมาจากคำบาลีว่า ปัจจัยสมุปบาท อันประกอบด้วยคำว่า ปัจจัย และ สมุปบาท

ปัจจัย คือ อาศัย

สมุปบาท (แยกเป็น ลี = ร่วม + อุปบาท เกิดขึ้น) คือ การเกิดขึ้นร่วมกัน เมื่อนำทั้ง 2 คำมารวมกันจึงแปลว่า การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกัน เป็นการเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันของ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ

ปัจจัยสมุปบาทในฐานะกฎธรรมชาติ

ปัจจัยสมุปบาท (หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อิทัปปัจจยา) เป็นกฎธรรมชาติ ที่สร้างระเบียบแบบแผนให้กับโลกและชีวิต กฎนี้มีอยู่เองโดยไม่มีใครสร้างหรือบัญญัติ มันขึ้นมา พระพุทธเจ้าเพียงแต่ทรงค้นพบกฎนี้ และประกาศให้แก่ชาวโลกเท่านั้น ดังมีพระพุทธพจน์แสดงว่า

พระตถาคตทั้งหลาย เสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่เสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุ (หลัก)

อันนั้นคือธัมมฉฐิติ ธัมมนิยาม อิทัปปัจจย ก็ยังคงดำรงอยู่

พระตถาคตย่อมตรัสรู้ ย่อมตรัสรู้ทั่วถึงซึ่งธาตุอันนั้น ครั้นแล้ว

ย่อมตรัสบอกทรงแสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก กระทำให้ตื่น

และตรัสว่า ท่านทั้งหลายจงดู ดังนี้เพราะอวิชาเป็นปัจจัย
จึงมีสังขาร ภิกษุทั้งหลาย ความจริงแท้ ความไม่คลาดเคลื่อน
ความไม่เป็นอย่างอื่น มูลเหตุอันแน่นอนในธาตุนั้น ดังพรรณนา
มานั้นแล เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท¹

นอกจากนี้ปฏิจจสมุปบาทยังเป็นหลักธรรมที่สำคัญยิ่งเพราะแสดงถึง
สัจจะอันเป็นกฎธรรมชาติที่มีอยู่โดยสามัญ อันมีความเป็นเหตุเป็นผลเป็นลักษณะของ
กฎ ซึ่งได้แก่สิ่งที่เรียกว่า "ธรรม" นั้นเอง ดังมีพุทธวจนะรับรองเอาไว้ว่า

ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม
ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจจสมุปบาท²

นอกจากนี้ ธรรม อันได้แก่ ปฏิจจสมุปบาทในฐานะกฎธรรมชาตินี้
เมื่อมีผู้เห็นแจ้งกฎธรรมชาติดังกล่าวย่อมได้ชื่อว่าเป็นอริยสาวกหรือผู้บรรลุ
ธรรมในพุทธศาสนา ดังปรากฏในพุทธพจน์ที่ว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย โดยที่แท้ อริยสาวกผู้สดับ
ย่อมมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า
เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี
เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ ฯลฯ
ในกาลใด อริยสาวกรู้ทั่วถึงทั้งความเกิดและความดับของ
โลกตามเป็นจริงอย่างนี้ อริยสาวกนี้ เรียกว่าเป็น

¹ ส.นิ. 16/61.

² ส.ม. 12/346.

ผู้มีทิวสมบัติก็ได้ ผู้มีทศนะสมบัติก็ได้ ผู้ลุถึงสัทธรรมนี้
 ก็ได้ ผู้ประกอบด้วยเสขวิชชาก็ได้
 ผู้บรรลุกระแสธรรมแล้ว ก็ได้ พระอริยะผู้มีปัญญาเครื่องชำแรก
 กิเลสบ้าง ผู้อยู่ชิตประตอมตะนิพพานบ้าง³

กล่าวได้ว่าหลักปฏิจสมุบาทเป็นกฎธรรมชาติที่ประกอบด้วยเหตุปัจจัย 12
 หัวข้อธรรม อีกทั้งเหตุปัจจัยทั้ง 12 หัวข้อธรรมต่างก็เกิดขึ้นร่วมกันโดยอิงอาศัยกัน
 เกิด มีใช้ต่างปัจจัยต่างเกิดได้ด้วยตัวมันเอง ทว่าต่างฝ่ายเป็นปัจจัยให้กันและกัน
 เกิดขึ้นตั้งจะเห็นได้จากพุทธพจน์ความว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ปฏิจสมุบาทเป็นไฉน? ดูกรภิกษุทั้งหลาย
 เพราะอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย
 จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เพราะนามรูป
 เป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ
 เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี
 ตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็น
 ปัจจัย จึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เพราะชาติปัจจัย

³ ส.นิ. 16/186-187.

จึงมีชราและมรณะ โสภปริเทวทุกขโทมนัสและอุปายาสะ
 ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการดังนี้⁴

นอกจากนี้ปัจจุสมุปบาทในฐานะกฎธรรมชาติดังเปรียบได้กับหลักสากล
 ดังมีรายละเอียด คือ

หลักสากล - อธิบายกระบวนการเกิดดับของความทุกข์ และสรรพสิ่ง
 ในโลกทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต เป็นกฎความสัมพันธ์เชิงสาเหตุและผล

1.1 อิมสูมี สติ อิทํ โหติ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
 อิมสูสุปปาทา อิทํ อุปปชชติ เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

1.2 อิมสูมี อสติ อิทํ น โหติ เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
 อิมสูส นิโรธา อิทํ นิรุชฌติ เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ

หลักทั่วไปข้างต้นเพียงแต่พูดกว้าง ๆ ว่า ถ้าสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น
 ต้องมีเหตุปัจจัยสนับสนุนโดยไม่มีการระบลงไปว่าสิ่งนั้นคืออะไร และเหตุนั้น ๆ
 ประกอบด้วยอะไรบ้าง ตัวบทที่เป็นความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยนี้
 อาจเขียนในลักษณะสัญลักษณ์ได้ดังนี้

⁴ ส. น. 16/1.

1.1 เมื่อมี A, ก็มี B
 เพราะ A เกิดขึ้น, B จึงเกิดขึ้น

1.2 เมื่อไม่มี A, ก็ไม่มี B
 เพราะ A ดับ, B จึงดับ

ปัจจัยสมุปบาทในฐานะหลักการดับทุกข์

นอกจากนี้ จะเห็นได้ว่าการประจักษ์แจ้งในวงจรการเกิดขึ้นแห่งปัจจัยสมุปบาท เท่ากับการเห็นความจริง ซึ่งการเห็นความจริงนี้เองทำให้ผู้นั้นหลุดพ้นจากห่วงทุกข์ทั้งปวง เพราะการหยั่งเห็นในปัจจัยสมุปบาทจะทำให้เราเข้าใจวงจรการเกิดขึ้นของความทุกข์และวงจรแห่งการดับทุกข์ ทำให้เราสามารถสกัดกั้นวงจรการเกิดทุกข์และนำไปสู่การปฏิบัติเพื่อสร้างวงจรการดับทุกข์ขึ้นแทนที่ ปัจจัยสมุปบาทนี้มีใช่เรื่องง่ายที่จะทำความเข้าใจ แต่เป็นเรื่องที่ลึกซึ้งยิ่งสมกับเป็นหัวใจของพุทธปรัชญา ดังมีอยู่ครั้งหนึ่ง พระอานนท์กราบทูลพระพุทธองค์ว่าเรื่องปัจจัยสมุปบาทดูเป็นเรื่องง่ายดีสำหรับตัวท่านเอง แต่พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า

ดูกรอานนท์ เธออย่ากล่าวอย่างนี้ ดูกรอานนท์
 เธออย่ากล่าวอย่างนี้ ปัจจัยสมุปบาทนี้เป็น
 ธรรมลึกซึ้ง ทั้งมีกระแสความลึกซึ้ง
 เพราะไม่รู้ ไม่ตรัสรู้ ไม่แทงตลอดธรรมนี้
 หมู่สัตว์จึงเป็นเหมือนเส้นด้ายที่ยุ่ง เป็นเหมือน
 กลุ่มเส้นด้ายที่เป็นปม เป็นเหมือนหม่อมมุงกระต่าย
 และหม้อปล้อง ย่อมไม่ผ่านพ้น อบาย ทุกคติ วินิบาต

สังสาร^๕

พระพุทธองค์ได้ตรัสไปถึงผลที่จะเกิดจากการที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกัน
เกิดขึ้นจนครบวงจรแห่งความทุกข์ไว้ว่าคือ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส
ก็เกิดร่วมด้วย กองทุกข์ทั้งมวลนี้เกิดขึ้นอย่างพร้อมมูลด้วยอาการตั้งที่ว่ามานี้
ในที่นี้ผู้วิจัยมุ่งจะศึกษาปัจจัยสมุปบาทในความหมายนี้เป็นหลัก อันเป็น
กระบวนการเกิด-ดับของทุกข์ เพราะถือว่าการพ้นทุกข์มีความสำคัญในฐานะ เป็นเป้า
หมายสูงสุดของพุทธปรัชญา

อย่างไรก็ตามหลักปัจจัยสมุปบาทที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้มี 2 หลักด้วยกัน
คือ หลักสากลที่ให้ตัวบทตั้งที่ได้กล่าวมาตอนต้นแล้ว กับ หลักประยุกต์ที่แจกแจง
หัวข้อธรรม แต่ละหลักยังแบ่งออกได้เป็น 2 ตอน คือ ตอนแรกแสดงกระบวนการเกิด
เรียกว่า สมุทวารหรือ อนุโลมปัจจัยสมุปบาท ส่วนหลังแสดงกระบวนการดับเรียกว่า
นิโรธวาร หรือ ปฏิโลมปัจจัยสมุปบาท ซึ่งเป็นการแสดงย้อนกลับ กล่าวโดยรวมหลัก
ปัจจัยสมุปบาทเพื่อการดับทุกข์อาจกล่าวได้ว่าเป็นหลักประยุกต์

หลักประยุกต์ คือ การนำเอาหลักสากลมาอธิบายการเกิดดับของความ
ทุกข์และชีวิตมนุษย์ แต่หลักประยุกต์นี้ไม่มุ่งเน้นการอธิบายการเกิดขึ้นของสิ่งไม่มีชีวิต
ตามเหตุปัจจัย แต่มุ่งเน้นการอธิบายเหตุปัจจัยการเกิดดับทุกข์ของมนุษย์
หัวข้อของหลักประยุกต์มีดังต่อไปนี้

^๕ ส.นิ. 16/225.

อวิชชาปัจจุจยา สงฺขารธา เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สงฺขารจึงมี
 สงฺขารปัจจุจยา วิญญานํ เพราะสงฺขารเป็นปัจจัย วิญญานจึงมี
 วิญญานปัจจุจยา นามรูปํ เพราะวิญญานเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
 นามรูปปัจจุจยา สฬายตณํ เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตณะจึงมี
 สฬายตณปัจจุจยา ผัสฺโส เพราะสฬายตณะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
 ผัสสะปัจจุจยา เวทนา เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
 เวทนาปัจจุจยา ตมฺหา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตมฺหาจึงมี
 ตมฺหาปัจจุจยา อุปาทานํ เพราะตมฺหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
 อุปาทานปัจจุจยา ภโว เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
 ภวปัจจุจยา ชาติ เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
 ชาติปัจจุจยา ชรามรณํ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี
 โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุสฺสยาสา สมฺภวนฺตติ
 ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกฺข์ โทมนัส และความคับ
 แค้นใจจึงมีพร้อม

เหวเมตฺสฺส เหวลฺสฺส เหวลฺสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมฺทโย โหติ
 ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีได้ ด้วยประการฉะนี้
 อวิชชาเย เตวฺว อเสสนิราคฺนิโรธา เพราะอวิชชาสารอกคฺบไม่เหลือ
 สงฺขารนิโรธา สงฺขารจึงดับ
 สงฺขารนิโรธา วิญญานนิโรธา เพราะสงฺขารดับ วิญญานจึงดับ
 วิญญานนิโรธา นามรูปนิโรธา เพราะวิญญานดับ นามรูปจึงดับ
 นามรูปนิโรธา สฬายตณนิโรธา เพราะนามรูปดับ สฬายตณะจึงดับ
 สฬายตณนิโรธา ผัสฺสนิโรธา เพราะสฬายตณะดับ ผัสสะจึงดับ
 ผัสฺสนิโรธา เวทนานิโรธา เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
 เวทนานิโรธา ตมฺหานิโรธา เพราะเวทนาดับ ตมฺหาจึงดับ
 ตมฺหานิโรธา อุปาทานนิโรธา เพราะตมฺหาดับ อุปาทานจึงดับ
 อุปาทานนิโรธา ภวนิโรธา เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ

ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
 ชาตินิโรธา ชรามรณํ เพราะชาติดับ ชรามรณะ (จึงดับ)
 โสภปริเทวะทุกขํโทมนัสสุปปายาสา นิรุชฺชนฺติ
 ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจ ก็ดับ
 เหวเมตสุส เกวลสุส ทุกขกฺขนฺธสุส นิโรโธ โหติ
 ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้

ข้อความข้างต้นนี้อธิบายว่า สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์กันตลอด การที่
 สิ่งต่าง ๆ จะเกิดขึ้นดำรงอยู่ และดับไปนั้นต้องมีปัจจัยต่าง ๆ สนับสนุนเสมอ ไม่มี
 สิ่งใดเกิดขึ้นอย่างอิสระ โดยไม่อาศัยสิ่งอื่นแม้เพียงชั่วขณะเดียว

อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เข้าใจง่ายขึ้นเราอาจจัดวงจรการเกิด-ดับ
 ของปัจจุสมุปบาทได้ดังนี้

1. ฝ่ายเกิด

อวิชา--สังขาร--วิญญาณ--นามรูป--สฬายตนะ--ผัสสะ--เวทนา--
 ตัณหา--อุปาทาน--ภพ--ชาติ--ชรามรณะ... โสภะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส
 = ทุกขสมุทัย

2. ฝ่ายดับ หรือทุกขนิโรธ ก็ดำเนินไปตามหัวข้อเช่นเดียวกันนี้

ในที่นี้เราต้องเข้าใจว่ากระบวนการของปัจจุสมุปบาท หมุนวนเป็น
 วงจรปราศจากจุดเริ่มต้น ไม่มีจุดสิ้นสุด และหมุนเวียนต่อเนื่องกันไป

สำหรับความหมายของอาการ 12 อย่างที่ได้กล่าวมาแล้ว สามารถ
 อธิบายได้ดังนี้ตามลำดับ

1. อวิชา คือ ความไม่รู้ในอริยสัจ 4 คือ ไม่รู้ทุกข์ ไม่รู้สมุทัย ไม่รู้
 นิโรธ ไม่รู้มรรค

ก็อวิชาเป็นไฉน ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ใน
เหตุเกิดแห่งทุกข์ นี้เรียกว่า อวิชา⁶

2. สังขารคือ สภาพที่ปรุงแต่ง ได้แก่ กายสังขาร(การปรุงแต่ง
ทางกาย) วจีสังขาร(การปรุงแต่งทางวาจา) จิตสังขาร(การปรุงแต่งทางใจ)

ก็สังขารเป็นไฉน สังขาร 3 เหล่านี้ คือ กายสังขาร
วจีสังขาร จิตสังขาร นี้ เรียกว่า สังขาร⁷

3. วิญญาณ คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ
คือจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ
ตามลำดับ

ก็วิญญาณเป็นไฉน วิญญาณ 6 หมวดเหล่านี้ คือ
จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ
กายวิญญาณ มโนวิญญาณ นี้ เรียกว่า วิญญาณ⁸

⁶ ส.นิ. 16/17.

⁷ ส.นิ. 16/16.

⁸ ส.นิ. 16/15.

4. นามรูป คือ สภาวะทางจิตและทางวัตถุ นามได้แก่ เวทนา(ความรู้สึก) สัญญา(ความจำได้) เจตนา(ความจงใจ) ผัสสะ(การรับรู้อารมณ์) มนสิการ(การใส่ใจ) +รูป คือมหาภูต 4(ดิน น้ำ ลม ไฟ)และรูปที่อาศัยมหาภูต 4(ความเป็นหญิง,ชาย ฯลฯ)

ก็นามรูปเป็นไฉน เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ นี้ เรียกว่า นาม มหาภูตรูป 4 และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป 4 นี้ เรียกว่า รูป นามและรูปตั้งพรตมา ฉะนี้ เรียกว่า นามรูป⁹

5. สฬายตนะ คือ อายตนะทั้ง 6 ได้แก่ จักขุ-ตา โสตะ-หู ฆานะ-จมูก ชิวหา-ลิ้น กาย-กาย มโน-ใจ

ก็สฬายตนะเป็นไฉน อายตนะ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้ เรียกว่า สฬายตนะ¹⁰

6. ผัสสะ คือ การกระทบทางทวารทั้ง 6 ได้แก่ จักขุสัมผัส(การกระทบกันทางตา) โสตสัมผัส(การกระทบกันทางหู) ฆานสัมผัส(การกระทบกันทางจมูก) ชิวหาสัมผัส(การกระทบกันทางลิ้น) กายสัมผัส(การกระทบกันทางกาย) มโนสัมผัส(การกระทบกันทางใจ)

⁹ส.นิ. 16/14.

¹⁰ส.นิ. 16/13.

ก็ผัสสะเป็นไฉน ผัสสะ 6 หมวดเหล่านี้

คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส
กายสัมผัส มโนสัมผัส นี้เรียกว่า ผัสสะ¹¹

7. เวทนา คือ ความรู้สึก ได้แก่ เวทนาเกิดจากการสัมผัสทางตา
เวทนาเกิดจากการสัมผัสทางหู เวทนาเกิดจากการสัมผัสทางจมูก เวทนาเกิดจากการ
สัมผัสทางลิ้น เวทนาเกิดจากการสัมผัสทางกาย เวทนาเกิดจากการสัมผัสทางใจ
อันมี สุขเวทนา (ความรู้สึกสุข) ทุกขเวทนา (ความรู้สึกเป็นทุกข์) และอทุกขมสุข
เวทนา (ความรู้สึกเฉย ๆ ไม่สุขไม่ทุกข์)

จักขุสัมผัสชาเวทนา โสต.ฆาน.ชิวหา.กาย.

มโนสัมผัสชาเวทนา นี้เรียกว่าเวทนา¹²

8. ตัณหา คือ ความทะยานอยากใน 6 ทวาร ได้แก่ รูปตัณหา(ความ
อยากในรูป) สัทตตัณหา(ความอยากในเสียง) คันธตัณหา(ความอยากในกลิ่น) รสตัณหา
(ความอยากในรส) โภจฺจุพฺพตัณหา(ความอยากสัมผัสทางกาย) รัम्मตัณหา(ความ
อยากสัมผัสทางใจ)

ก็ตัณหาเป็นไฉน ตัณหา 6 หมวดเหล่านี้ คือ รูปตัณหา

สัทตตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โภจฺจุพฺพตัณหา รัम्मตัณหา

นี้เรียกว่า ตัณหา¹³

¹¹ ส.นิ. 16/12.

¹² ส.นิ. 16/11.

¹³ ส.นิ. 16/10.

9. อุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่น ได้แก่

9.1 กามุปาทาน - ความยึดมั่นในกาม คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสต่าง ๆ

9.2 ทิฏฐุปาทาน - ความยึดมั่นในทิฏฐิคือ ความเห็น ลัทธิ ทฤษฎีต่าง ๆ

9.3 สीलัพตูปาทาน - ความยึดมั่นในศีลและพรตว่าจะทำให้คนบริสุทธิ์ได้

9.4 อัตตวาหุอุปาทาน - ความยึดมั่นในตัวตน สร้างอัตตาขึ้นยึดไว้ด้วยความหลงผิด

ก็อุปาทานเป็นไฉน อุปาทาน4 เหล่า นี้คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สीलัพตูปาทาน อัตตวาหุอุปาทาน นี้เรียกว่า อุปาทาน¹⁴

10. ภพ คือ ภาวะชีวิต ได้แก่ กามภพ รูปภพ อรูปภพ อีกนัยหนึ่งหมายถึง กรรมภพ อันได้แก่เจตนาทางไตรทวารที่มีลักษณะ เป็นบุญ(บุญญาภิสังขาร)บาป(อบุญญาภิสังขาร) เป็นกลาง(อาเนญชาภิสังขาร) และ อุปัตติภพอันได้แก่ แดนอันเป็นที่เกิดของสัตว์ มี3ภพคือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ

ก็ภพเป็นไฉน ภพ 3 เหล่านี้ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ นี้ เรียกว่า ภพ¹⁵

¹⁴ ส.นิ. 16/9.

¹⁵ ส.นิ. 16/8.

ภพเกิด เพราะอุปาทานเป็น ปัจจัยเป็น ไฉน
 ภพ 2 คือ กรรมภพหนึ่ง อุปัตติภพหนึ่ง ในภพ 2 นั้น
 กรรมภพเป็นไฉน ปุณฺณภิกขังขาร อปุณฺณภิกขังขาร
 อเนญชาภิกขังขาร นี้เรียกว่า กรรมภพ อุปัตติภพเป็นไฉน
 กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญาภพ อสัญญาภพ เนวสัญญานา
 -สัญญาตนภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ
 นี้เรียกว่า อุปัตติภพ¹⁶

สำหรับอุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพทั้ง 2 ประเภทได้แก่
 ทั้งกรรมภพและอุปัตติภพต่างก็มีสาเหตุมาจากอุปาทาน กล่าวคือ บุคคลผู้มีมัวเมา
 ยึดมั่นอยู่ในกาม การกระทำของเขาก็จะมีความโน้มเอียงไปในทางกาม
 พฤติกรรมดังกล่าวในปัจจุบันชาติก็จะสร้างกามภพในชาติหน้าให้แก่เขาไปในตัว
 หรือบุคคลผู้ติดใจอารมณ์ของ อรูปฌานชาตินี้ก็เท่ากับเขาเหนียวรั้ง เอาอรูปภพ
 มาไว้กับตัวเขาแต่ในชาติปัจจุบัน ทั้งนี้ปุณฺณชยัคมน์อยู่ในแนวความคิดโดยอม
 กระทำกรรมลงไป ตามแนวที่อุปาทานกำหนดกรรมเป็นเครื่องแสดงให้เห็น
 สภาพความเป็นอยู่ของเขาในชีวิตปัจจุบัน พร้อมกันนั้นก็บ่งบอกภพภูมิที่เขาจะไป
 เกิดในอนาคต ส่วนอุปัตติภพ หมายถึง แดนที่เกิดของสัตว์ สภาพ

¹⁶อภิ.วิ. 35/265.

เช่นนั้นจะมีไม่ได้แก่มนุษย์ผู้มีชีวิตอยู่ในปัจจุบันชาติ มนุษย์จะประสบกับสภาพ เช่นนั้นก็ต่อเมื่อตายหมดลมหายใจ แต่ ถ้าถือความหมายตามอรรถะอย่างท่าน พุทธทาส อุปัตติภพ หมายถึง การเกิดขึ้นของตัวฉันในสภาวะใดสภาวะหนึ่ง ซึ่งเป็นผลมาจากการกระทำตามความยึดมั่น ถือมั่น กล่าวคือ สภาพ ชีวิตในลักษณะใดลักษณะหนึ่งของตัวตนหนึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากพฤติกรรม ถ้าบุคคลมีพฤติกรรมโน้มเอียงเน้นหนักไปในทางใด สภาพความเป็นอยู่ในทาง นั้นในเวลานั้นเป็นอุปัติภพของเขา เช่น ถ้าบุคคลพอใจในกุศลธรรมครุ่นคิดแต่ ในเรื่องการทำบุญ แสวงบุญไปตามบุญสถาน บริจาคทานเพื่อสาธารณกุศล ก็ จะ เกิดตัวฉันผู้ เป็นผู้ฝึกฝนบุญเกิดขึ้น แต่ถ้าบุคคลใดเล่นการพนันบ่อย ๆ หมกมุ่นมัวสุมอยู่กับการพนัน ความเป็นนักพนันก็จะเกิดขึ้น ในแง่นี้อุปัติภพมิได้แก่มนุษย์ในชาติปัจจุบัน ดังพุทธพจน์ที่ว่า

ดูกรวาเสฏฐะก็ในหมู่มนุษย์ ผู้ใดอาศัยการรักษาโค
 เลี้ยงชีวิต ท่านจงรู้อย่างนี้ว่าผู้นั้นเป็นชวานา ไม่
 ใช่ว่าพรหมณ์...ผู้ใดเลี้ยงชีวิตด้วยศิลป์มากอย่าง... ผู้นั้นเป็น
 ศิลปิน... ผู้ใดอาศัยการค้าขายเลี้ยงชีวิต...ผู้นั้นเป็นพ่อค้า...
 ผู้ใดเลี้ยงชีวิตด้วยการรับใช้ผู้อื่น...ผู้นั้นเป็นคนรับใช้...
 ผู้ใดอาศัยของที่เขาไม่ให้เลี้ยงชีวิต...ผู้นั้นเป็นโจร... ผู้ใด
 อาศัยศาสตราวุธเลี้ยงชีวิต...ผู้นั้นเป็นทหาร...ผู้ใดเลี้ยงชีวิต
 ด้วยการทำงานของปุโรหิต...ผู้นั้นเป็นเจ้าหน้าที่การบูชา...
 ผู้ใดปกครองบ้านและเมืองผู้นั้นเป็นพระราชา¹⁷

¹⁷ม.ม. 13/707.

กล่าวโดยรวม กรรมภพเป็นส่วนเหตุ อุปัตติภพเป็นส่วนผล
 การทำกรรมดี กรรมชั่ว เป็นกรรมภพ การเกิดขึ้นในภพภูมิต่าง ๆ
 ตามอำนาจของกรรมเป็นอุปัตติภพ

11. ชาติ คือ ความเกิด ได้แก่ ความปรากฏแห่งจันทร์ทั้งหลาย การ
 ได้มา ซึ่งอายตนะต่าง ๆ หรือความเกิด ความปรากฏขึ้นของธรรมต่าง ๆ
 เหล่านั้น

ก็ชาติเป็นไฉน ความเกิด ความบังเกิด ความหยั่งลงเกิด
 เกิดจำเพาะ ความปรากฏแห่งจันทร์ ความได้อายตนะ
 ครบในหมู่สัตว์ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ นี้เรียกว่าชาติ¹⁸

12. ชรามรณะ คือ ความแก่และความตาย ได้แก่ ชรา (ความเสื่อม
 อายุ ความห่อหมกแห่งอินทรีย์ กับมรณะ (ความสลายแห่งจันทร์ ความขาด
 ชีวิตินทรีย์) หรือ ความเสื่อม และความสลายแห่งธรรมต่าง ๆ เหล่านั้น

ชราหนึ่ง มรณะหนึ่ง ในชรา มรณะนั้น ชราเป็นไฉน
 ความคร่ำคร่า ภาวะที่คร่ำคร่า ความที่พันหลุด
 ความที่ผมหงอก ความที่หนังเหี่ยวยุ่น ความเสื่อม
 สิ้นอายุ ความแก่ห่อหมกแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ
 ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อันใด นี้ เรียกว่า ชรา

¹⁸ ส.น. 16/7.

มรณะ เป็นไฉน ความเคลื่อนไหวที่เคลื่อนไหว
 ความทำลาย ความหายไป มฤตยู ความตาย ความทำ
 กาละ ความแตกแห่งจันทร์ ความทิ้งซากศพไว้ ความขาด
 แห่งชีวิตินทรีย์ จากหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อัน
 ใตนี้เรียกว่า มรณะ โสกะ เป็นไฉน ความโศกเศร้า
 กิริยาโศกเศร้า สภาพโศกเศร้า ความแห้งผากภายใน
 ความแห้งกรอบภายใน ความเกรี้ยวใจ ความโทมนัส
 ลุกศร คือ ความโศกเศร้าของผู้ที่ถูก ความเสื่อมญาติ
 ความเสื่อมภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวด้วยโรค ความ
 เสื่อมศีล หรือความเสื่อมทัญญู กระทบแล้วของผู้ประกอบ
 ด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง ของผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์
 อย่างใด อย่างหนึ่งกระทบแล้ว นี้เรียกว่า โสกะ
 ปริเทวะ เป็นไฉน ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยา
 ร้องไห้ กิริยาคร่ำครวญ สภาพคร่ำครวญ ความบ่นถึง
 ความพรั่นเพื่อ ความร่ำไห้ ความพิโรธรำ กิริยาพิโรธรำ
 สภาพพิโรธรำของผู้ที่ถูกความเสื่อมญาติ ความเสื่อม
 ภคทรัพย์ ความเสื่อมเกี่ยวด้วยโรค ความเสื่อมศีล
 หรือความเสื่อมทัญญู กระทบแล้ว นี้เรียกว่า ปริเทวะ ทุกข์
 เป็นไฉน ความไม่สบายกาย ความทุกข์กาย ความเสวย
 อารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแก่กายสัมผัส กิริยา
 เสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัสอันใด
 นี้เรียกว่า ทุกข์ โทมนัส เป็นไฉน ความไม่สบายใจ
 ความทุกข์ใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิด
 แต่เจตีสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์
 อันเกิดแต่ เจตีสัมผัสอันใดนี้เรียกว่า โทมนัส อุบายาส
 เป็นไฉน ความแค้น ความขุ่นแค้น สภาพแค้น สภาพ
 ขุ่นแค้น ของผู้ที่ถูกความเสื่อมญาติ ความเสื่อมภคทรัพย์

ความเสื่อมเกี่ยวกับด้วยโรค ความเสื่อมศีล หรือความเสื่อมที่ปฏิบัติกระทบบแล้วของผู้ประกอบด้วยความเสื่อม อย่างใดอย่างหนึ่งของผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบบแล้ว นี้เรียกว่า อุปายาส¹⁹

นอกจากนี้ปัจจุสมุปบาททั้ง 12หัวข้อ ยังสามารถจำแนกตามหน้าที่ของมันในวงจรเป็น 3 ประเภท เรียกว่า ไตรวิญญ์ คือกัมมวิญญ์ กิเลสวิญญ์ วิบากวิญญ์ โดยที่

1. อวิชา ตัณหา อุปาทาน เป็นกิเลส คือ ต้นเหตุผลักดันให้คิดปรุงแต่งการกระทำต่าง ๆ เรียกว่า กิเลสวิญญ์
2. สังขาร ภพ (ในที่นี้หมายถึงกรรมภพ) เป็นกรรมคือกระบวนการกระทำหรือกรรมทั้งหลายที่ปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่าง ๆ เรียกว่ากรรมวิญญ์
3. วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นวิบาก คือ สภาพชีวิตที่เป็นผลแห่งการปรุงแต่งของกรรม และกลับเป็นปัจจัยเสริมสร้างกิเลสต่อไปได้อีก เรียกว่า วิบากวิญญ์

สำหรับปัจจุสมุปบาท คือ กระบวนการเกิด-ดับของความทุกข์และชีวิต ผู้วิจัยเห็นว่าอาจมีการตีความออกได้เป็น 2 ประเภทคือ

- 2.1 กระบวนการเกิดดับของทุกข์และชีวิตแบบข้ามภพข้ามชาติ
- 2.2 กระบวนการเกิดดับของทุกข์และชีวิตภายในชาติเดียว

¹⁹อภิ.วิ. 35/267-272.

ทั้งนี้กระบวนการ เกิดดับของชีวิตและความทุกข์แบบข้ามภพข้ามชาติ มีตัวแทนที่โดดเด่น คือ พระพุทธโฆษาจารย์ ผู้รจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรคอันเป็นแม่บทในการอธิบายพุทธธรรมของคณะสงฆ์ไทย ส่วนกระบวนการ เกิดดับของทุกข์ในชีวิตรประจำวันชาติเดียว ตัวแทนที่อธิบายแบบนี้ได้แก่ ท่านพุทธทาสภิกขุ แห่งสวนโมกขพลาราม โดยท่านได้แสดงกระบวนการแห่งปัจจุสมุปบาทที่เกิดครบถ้วนขณะจิตเดียว อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยจะอธิบายขยายความปัจจุสมุปบาทในทัศนะของท่านพุทธทาสเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม เนื่องจากทัศนะของพุทธทาสมีการกล่าวอ้างถึงและวิจารณ์การอธิบายปัจจุสมุปบาทของพระพุทธโฆษาจารย์ จึงมีความจำเป็นที่จะต้องอธิบายปัจจุสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ พอสังเขป เพื่อเข้าใจทัศนะของท่านพุทธทาสได้ดียิ่งขึ้น จากนั้นจะนำเสนอทัศนะของท่านพุทธทาสในรายละเอียดต่อไป

นอกจากนี้ เรื่องกรรมก็มีความสัมพันธ์กับปัจจุสมุปบาทอย่างมาก ด้วยเหตุที่ หากเราเข้าใจปัจจุสมุปบาทในแบบใดแบบหนึ่ง เราก็จะเข้าใจมโนทัศน์เรื่องกรรมแตกต่างกันไป ยกตัวอย่างหากเราเข้าใจปัจจุสมุปบาทแบบข้ามภพ ข้ามชาติ เราย่อมเข้าใจกรรมในลักษณะที่เป็นที่ส่งผลกระทบในชาติหน้าเป็นหลัก ซึ่งถูกวิจารณ์ว่ามีความเป็นอัตตาขึ้นโรงรับผลกระทบอย่างพราหมณ์ในทางตรงข้าม หากเข้าใจปัจจุสมุปบาทแบบขณะจิตอย่างพุทธทาสก็ทำให้เข้าใจกรรมแบบให้ผลในปัจจุบัน ทว่าก่อปัญหาการส่งผลในภพหน้าอีก นอกจากนี้ในการโต้แย้งของผู้วิจารณ์ท่านพุทธทาสมักจะ โยงการโต้แย้งทั้งปัจจุสมุปบาทและกรรมเป็นเรื่องสืบเนื่องกันไป ในระบบความคิดทั้งหมด เราจึงควรทำความเข้าใจความแตกต่างในทัศนะที่แตกต่างกันของแต่ละฝ่ายด้วย

นอกจากนั้นกรรมยังเป็นหลักธรรมที่เนื่องอยู่กับปัจจุสมุปบาท ความเข้าใจปัญหาที่มีความสืบเนื่องในลักษณะเดียวกัน

สำหรับกรรมเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญต่อปัญหาการตีความปัจจัยสมุปบาท โดยที่กรรมเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งปัจจัยสมุปบาท ปัจจัยสมุปบาทที่เมื่อแยกเป็น 3 วัฏฏะ กิเลส กรรม วิบาก ปัจจัยสมุปบาทจะเกี่ยวข้องกับกรรม และการให้ผลของกรรมทั้งหมด ซึ่งการกระทำกรรมเกี่ยวข้องกับกิเลส ส่วนวิบากเกี่ยวข้องกับผลที่ได้รับ ปัญหาของการตีความปัจจัยสมุปบาทต่อปัญหาในเรื่องวิบาก หรือผลที่จะได้รับจะมีปัญหาเกี่ยวกับการรับผลกรรมดังจะได้กล่าวต่อไป

2.2 การอธิบายปัจจัยสมุปบาทของพุทธโฆษาจารย์

ท่านพุทธโฆษาจารย์มองว่าปัจจัยสมุปบาทเป็นเรื่องลึกซึ้ง และก็เป็นที่ลึกลับที่มุ่งเพื่อความดับทุกข์

ภวจักรนี้บัณฑิตพึงทราบ โดยว่า (องค์ไหน) เกิดแต่สังขจะ (ไหน) 1 โดยกิจ 1 โดยเป็นเครื่องกัน 1 โดยอุปมาทั้งหลาย 1 โดยต่างความลึก 1 โดยต่างนัย 1 ตามควร ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุที่บุคคลผู้ยังมีได้ทำลายภวจักรอันยังไม่ถึง เพราะเป็นความลึก อันต่อต้านยากเพราะถือเอา ได้โดยนัย ต่าง ๆ นี้เสียด้วยคาบคือญาณอันลึบตี

ที่เห็นอย่างประ เสรีฐคือสมาธิ แล้วแล ล่องสังสาร
 ภัยอันบีบคั้นอยู่เป็นนิตย์ ดุจสนี่วิจักร (คือสายฟ้า?)
 ไปได้ ไม่มีซักคนแม้ในฝัน จริงอยู่ ข้อนี้แม้พระผู้มีพระภาค
 เจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า "ดูกรอานนท์ ก็ปัจจุสมุปบาทนี้เป็นธรรม
 ลึกด้วย เค้า (ที่ปรากฏออกมา) ก็ลึกด้วย ดูกร
 อานนท์ก็ เพราะไม่เข้าใจ ไม่รู้ตามซึ่งธรรมนั้น หมู
 ล้วนนี้ จึงเกิดเป็นผู้ (ยุ่งเหยิง) ดุจดำยุง เกิดเป็นผู้
 (ซับซ้อน) ดุจรังนก คุณิ เกิดเป็นผู้ (สับสน) ดุจหม่อม
 กระจ่ายและหญ้าปล้อง ไม่ล่องอบาย ทุคติ วินิบาต สงสาร
 ไปได้" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น บัณฑิตผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูล และ
 เพื่อความสุขแก่ตนก็ดีแก่ผู้อื่นก็ดี พึงละกิจเศษ ๆ เสีย²⁰

ท่านพุทธโฆษาจารย์ได้ตีความว่าปัจจุสมุปบาทมีขอบข่ายครอบงำชีวิตแบบ
 ข้ามภพข้ามชาติ กล่าวคือ ชีวิตยังคงดำเนินต่อไป ไม่สิ้นสุดลงที่ความตาย ตราบเท่า
 ที่สาเหตุของชีวิตไม่ดับสูญ ตายแล้วย่อมเกิดใหม่ เกิดแล้วตาย ตายแล้วเกิดไม่สิ้นสุด

²⁰วิสุทธิมรรค 3/404.

จนกว่าบุคคลนั้นจะเข้าถึงนิพพาน กระบวนการเกิดดับของชีวิตแบบข้ามภพข้ามชาติ นั้นพระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายด้วยการแบ่งปัจจัยการ 12 เป็น 3 กลุ่มชาติด้วยกันคือ 1 ชาติอดีตก่อนที่เราจะมาเกิดในชาตินี้ 2 ชาติปัจจุบันที่เรา กำลังมีชีวิตอยู่ และ 3 ชาติอนาคตที่เราจะไปเกิดต่อไปภายหลังกี่ชาติในชาตินี้ กลุ่มปัจจัยการทั้ง 3 กลุ่มมีดังนี้

1. ชาติอดีต 2 ได้แก่ อวิชชา สังขาร
2. ชาติปัจจุบัน 8 ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

ตัณหา อุปาทาน ภพ

3. ชาติอนาคต 2 ได้แก่ ชาติ ชรามรณะ (โศกะ ฯลฯ)

ทั้งนี้ในพระวิสุทธีมรรคได้อธิบายถึงชาติทั้งสามด้วยดังนี้

ส่วนกาลของภวจักรนั้นมี 3 คือ อดีต ปัจจุบัน อนาคต ในกาล 3 นั้น
ว่าโดยที่มากในบาลีโดยสรุป องค์ 2 คือ อวิชชาและสังขาร ฟังทราบ
ว่าเป็นอดีตกาล องค์ 8 มี วิญญาณเป็นต้นมีภพเป็นที่สุด ฟังทราบว่า
เป็นปัจจุบันกาล องค์ 2 คือ ชาติและชรามรณะ ฟังทราบว่า เป็นอนาคตกาล²¹

²¹วิสุทธีมรรค 3/285.

ทั้งนี้กระบวนการเกิดดับของชีวิตแบบข้ามภพข้ามชาติถึง 3 ชาติ มีความหมายโดยย่อ คือ

1. อดีตชาติ อวิชชาธรรมชาตินี้ปิดบังปัจจุสมุปบาท²² บุคคลมีอวิชชาคือความไม่รู้ ความหลงผิด เช่น การเกิดเป็นมนุษย์มีความสุขอย่างยิ่ง จึงเกิดสังขารคือนึกคิด ตั้งเจตจำนงจะไปตามความเข้าใจนั้น ๆ มีการทำกรรมต่าง ๆ เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง กรรมที่เป็นกลาง ๆ เกิดขึ้น เนื่องมาจากปฏญญากิสังขาร อปฏญญากิสังขาร และอเนญชากิสังขาร กรรมเหล่านั้นส่งผลให้เกิดวิญญาน คือ ปฏิสนธิวิญญานในชาติปัจจุบัน

2. ปัจจุบันชาติ เริ่มต้นด้วยการเกิดปฏิสนธิวิญญานกำเนิดขึ้นในภพที่เหมาะสมกับกรรมที่เคยทำไว้ตั้งแต่อดีตชาติ วิญญานนั้นเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ จากนั้นอายตนะทั้ง 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็เกิดตามมาเพื่อใช้ติดต่อกับโลกภายนอก จากนั้นจะเกิดผัสสะ คือการกระทบสัมผัสของอายตนะภายใน กับอายตนะภายนอกเมื่อมีการกระทบจะเกิดเวทนา คือ ความรู้สึก สุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ จากการสัมผัสนี้ต่อจากนั้นจะเกิด ตัณหา คือความอยาก กามตัณหา และภวตัณหาจะเกิดขึ้นเมื่อเกิดสุขเวทนา หากเกิดทุกข์เวทนาจึงอยากหนีไปให้พ้น เป็นวิภวตัณหา เมื่อความอยากหรือความไม่อยากรุนแรงขึ้นจะกลายเป็นอุปาทาน คือความยึดมั่นถือมั่น เช่น หากยึดติดในความเอร็ดอร่อยของรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส จัดเป็นกามุปาทาน หากเป็นความยึดมั่นในตัวตน ก็จัดเป็น อัตตวาทุปาทาน เป็นต้น ดังท่านกล่าวว่า ภพทั้งปวงย่อมมีได้เพราะอุปาทานทั้งปวง²³

²²ดูในวิสุทธิมรรค 3/245-246.

²³วิสุทธิมรรค 3/373.

อุปาทานทั้งหลายเหล่านี้เป็นเหตุให้ทำกรรม กรรมนั้นจัดเป็นกรรมภพ ซึ่งมีทั้งกรรมดี กรรมชั่ว หรือกลาง เมื่อชีวิตในปัจจุบันชาติดับลง กรรมภพก็ส่งผลให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณในชาติอนาคต (อุปบัติภพ)

3. อนาคตชาติ มีการก่อกำเนิดแห่งปฏิสนธิวิญญาณในชาติใหม่สอดคล้องกับพลังกรรมนั้น คือชาติ เมื่อชีวิตเริ่มขึ้นแล้วย่อมหลีกเลี่ยงชรา มรณะ คือความเสื่อมโทรมและแตกดับแห่งกระบวนการชีวิตนั้นไม่พ้นและเนื่องด้วยยังมีวิชา ตัณหา อุปาทาน วงจรของชีวิตยังคงดำเนินต่อไป ชรา มรณะ จึงมีอาจเลี่ยง โสกะ (ความแค้นใจ) ปรีทเวระ (ความรำไร) ทุกข์ โทมนัส (ความเสียใจ) อุปายาส (ความผิตหวังคับแค้นใจ) ซึ่งรวมเรียกว่า ทุกข์ไม่พ้น

ดังได้กล่าวแล้วว่าพุทธโฆษาจารย์นำปฏิจลสมุปบาทไป อธิบายในรูปแบบของการข้ามภพข้ามชาติเป็น3กาลคือ

1. อดีต	=	อวิชา	สังขาร
2. ปัจจุบัน	=	วิญญาณ	นามรูป ฯลฯ ภพ
3. อนาคต	=	ชาติ	ชรา มรณะ โสกะ ฯลฯ

โดยที่หลักการโดยรวมของพุทธศาสนายอมรับการสืบภพสืบชาติของมนุษย์ผู้มีกิเลส ตัณหา การสืบภพสืบชาติของมนุษย์ผู้มีกิเลสตัณหาอยู่ เรียกว่าสังสารวัฏ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย สังสารนี้กำหนดที่สุดเบื้องต้น
เบื้องต้นปลายไม่ได้ เมื่อสัตว์ผู้มีอวิชาเป็นที่กางกั้น มีตัณหา
เป็นเครื่องประกอบไว้ ท่องเที่ยวไปมาอยู่ที่สุดเบื้องต้นย่อม
ไม่ปรากฏ²⁴

²⁴ ส.น. 16/421.

แต่ปัญหาของพุทธโฆษาจารย์ที่อธิบายในลักษณะกาลเป็นอดีต
ปัจจุบันและอนาคต ทำให้ดูเหมือนว่าหลักปัจจุสมุปบาทที่อธิบายโดยกาลทั้งสาม
สนับสนุนว่าพุทธศาสนาเป็นลัทธิที่เชื่อว่าทุกสิ่งได้ถูกกำหนดมาแล้วหรือไม่
แต่ในพระไตรปิฎกกลับมีข้อความที่ฟังสิ่ง เกิดการอธิบายถึงอนาคตไว้ดังนี้

ดูกรอุทายี ผู้ใดพึงระลึกชาติได้หนึ่งบ้าง สองชาติ
บ้าง ผู้ใดพึงระลึกชาติก่อนได้เป็นอันมาก ผู้นั้นควร
ถามปัญหาปรารภขันธ ส่วนอดีตกะเราหรือ เราควรถาม
ปัญหาปรารภขันธส่วนอดีตกะผู้นั้น...ดูกรอุทายี ผู้ใดกำลัง
เห็นหมู่สัตว์กำลังจติ กำลังอุบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี
มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักขุ บริสุทธิ ลวง
จักขุมนุษย์...ผู้นั้นควรถามปัญหาปรารภขันธส่วนอนาคต
กะเรา หรือเราควรถามปัญหาปรารภขันธส่วนอนาคตกะ
ผู้นั้น ดูกรอุทายี แต่จงงดขันธส่วนอนาคตไว้ก่อน เราจัก
แสดงธรรมแก่ท่านว่า เมื่อเหตุนี้มีผลจึงมี เพราะเหตุนี้
เกิดผลนี้จึงเกิด เมื่อเหตุที่ไม่มีมี ผลนี้จึงไม่มี เพราะ
เหตุนี้ดับ ผลนี้จึงดับ²⁵

²⁵ม.ม. 13/371.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดแลอริยสาวกเห็นด้วยดี
 ซึ่งปัจฉิมสัมมาบาทนี้ และธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นเหล่านี้
 ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงแล้ว เมื่อนั้นอริยสาวกนั้นจัก
 เล่นเข้าถึงที่สุดเบื้องต้นว่า ในอดีตกาลเราได้เป็นหรือหนอ
 ในอดีตกาลเราได้เป็นอย่างไรหนอ ในอดีตกาลเรา
 ได้เป็นอะไรแล้วได้มาเป็นอะไรหนอ ในอนาคตกาล
 เราจักเป็นอะไรแล้วได้มาเป็นอะไรหนอ หรือว่าจักเล่น
 เข้าถึงที่สุดเบื้องปลายว่า ในอนาคตกาลเราจักเป็นหรือ
 หนอ ในอนาคตกาลเราจักเป็นอะไรแล้วจึงจักเป็นอะไร
 หนอ หรือว่าจักยังมีความสงสัยในปัจจุบันกาลเป็นภายใน
 ณ บัดนี้ว่า เราเป็นอยู่หรือหนอ หรือไม่เป็นอยู่หนอ เรา
 เป็นอะไรอยู่หนอ เราเป็นอย่างไรอยู่หนอ สัตว์มาแต่ไหน
 หนอ เขาจักไปที่ไหนดังนี้ ข้อนี้มีใช้ฐานะที่จะมีได้ เพราะ
 เหตุไร เพราะอริยสาวกเห็นด้วยดีแล้ว ซึ่งปัจฉิมสัมมาบาท
 และธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้นเหล่านี้ด้วยปัญญาอันชอบ ตาม
 เป็นจริง²⁶

²⁶ ส.นิ. 16/63.

นอกจากนี้ หากเราพิจารณาคำอธิบายหัวข้อธรรมในปัจจุสมุปบาทของท่านจะเห็นได้ชัดว่าท่านเน้นคำอธิบายถึงข้ามภพข้ามชาติ และ เน้นเวลาอนาคต เป็นหลักการอธิบาย

วิญญานทั้งปวงนี้แหละย่อมเป็นไปโดยส่วน 2

ด้วยอำนาจแห่งปวัตติ (ความเป็นไปต่อ

แต่ปฏิสนธิไป) และ (ส่วนตอน) ปฏิสนธิ²⁷

ทั้งนี้ปฏิสนธิวิญญาน ได้แก่ วิญญานที่ทำหน้าที่สืบภพชาติของเหล่าสัตว์ผู้มีกิเลสตัณหาท่องเที่ยวไปมาอยู่ในสังสารวัฏ ส่วนปวัตติวิญญาน ได้แก่ วิญญานที่เป็นไปต่อจากปฏิสนธิ และถูกพัฒนาไปจนกระทั่งสามารถรับรู้อารมณ์ ทางอายตนะ 6 ได้ (วิถีวิญญาน)

ตามความหมายของพุทธโฆษาจารย์ ชาติ หมายถึง การเกิดในภพใหม่ ของชีวิต โดยเริ่มต้นที่จุด กสละต่อจากปฏิสนธิวิญญานเป็นต้นไป (เฉพาะมนุษย์) โดยทั่วไปเข้าใจกันว่า ชาติ เริ่มที่การคลอดจากครรภ์มารดา ชาติในแง่นี้จึงหมายถึง การเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ ชาติในความหมายของอนาคตของท่านพุทธโฆษาจารย์ กล่าวว่าการรมภพเท่านั้นเป็น ปัจจัยแก่ชาติ แต่มิได้กล่าวว่าอุปบัติภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ เพราะถือว่าอุปบัติภพกับชาติคือสิ่งเดียวกัน ในวิสุทธิมรรคยังถือว่าอุปบัติภพกับชาติเป็นอันเดียวกันอยู่ จึงมิได้บอกว่าเป็นปัจจัยอะไรแก่ชาติด้วย²⁸

²⁷ วิสุทธิมรรค 3/298.

²⁸ ดูในวิสุทธิมรรค 3/377.

นอกจากนี้พุทธโฆษาจารย์ยังได้นำพระไตรปิฎกที่มีการอธิบายเกี่ยวกับ
กำเนิด 4 อันเป็นสถานะที่ปฏิสนธิวิญญาณไปเกิดเพื่อสอดคล้องการอธิบายแบบ
ข้ามภพข้ามชาติคือ²⁹

1. อัมพชะ ได้แก่ พวกสัตว์ที่เกิดในไข่ กบ ปลา (ยกเว้นบางชนิด)
งู นก เป็ด ไก่ รวมเรียกว่า ทิชาชาติ
แปลว่า เกิด 2 หน คือ เป็นไข่จากท้องแม่แล้ววิวัฒนาการ
แตกจากเปลือกไข่ออกมาเป็นตัว
2. ชลาพุชะ เกิดในครรภ์ ได้แก่ พวกสัตว์ประเภทใด
ก็ตามที่คลอดจากท้องแม่ออกมาเป็นตัว เช่น มนุษย์ วัว
ควาย สุนัข
3. สังเสทชะ เกิดในของโสโครกหรือสิ่งหมักหมม
หมายถึง พวกหนอน (กิมิชาติ) พวกแมลง
4. โอบปาติกะ เกิดผุดขึ้น เช่น พวกเทพในสวรรค์ ใน
พรหมโลก

และท่านยังกล่าวถึงขณะดับจิตที่มุ่งอธิบายการข้ามภพชาติไปสู่
กำเนิดเหล่านั้น

²⁹ที.ปา. 11/263, ตูรายละเอียดยใน ม.มู. 12/169.

อันดับแรก บาปกรรมตามที่ตนสะสมไว้บ้าง กรรม
 นิमितบ้าง ย่อมมาสู่คลองในมโนทวารของบุคคลผู้ตั้งอยู่
 ในสุคติ ชั้นกามาวจร (แต่) เป็นคนมีบาปกรรม ซึ่ง
 (เจ็บหนัก) นอนอยู่บนเตียงมรณะ (ทั้งนี้) โดยบาลีก้าว
 ไว้ว่า "ในสมัยนั้น กรรมทั้งหลาย (ที่ตนทำไว้ก่อน) นั้น
 ย่อมเกาะอยู่ (ในจิต) ของบุคคล (ผู้ใกล้ตาย) นั้น"³⁰

เห็นได้ว่าการอธิบายแบบของพุทธโฆษาจารย์นำไปสู่ปัญหาที่จะถูกวิจารณ์ได้มาก
 สำหรับรายละเอียดจะได้โต้แย้งในบทต่อไป ในส่วนประเด็นที่ท่านอธิบายข้างต้น
 ผู้วิจัยเห็นว่าเป็นการเน้นการอธิบายถึงภพหน้ามากกว่าในภพปัจจุบัน เหตุที่ท่านอธิบาย
 เช่นนั้นก็เนื่องด้วย ท่านเห็นว่าการอธิบายเช่นนี้สอดคล้องกับหลักการในพุทธศาสนาได้
 เพราะทำให้ไม่เกิดการเข้าใจว่า พุทธศาสนาเป็นอู่อุจเฉทที่ปฏิเสธหลักการโดยรวม
 ของพุทธศาสนาตั้งท่านกล่าวว่า

นัยเดียวกัน ผิดต่อกัจจานสูตรด้วย จริงอยู่ แม้ใน
 กัจจานสูตรก็กล่าวว่า "ดูกรกัจจานะ อนึ่ง เมื่อบุคคลเห็น
 โลกสมุทัย (เหตุเกิดขึ้นแห่งโลก) ด้วยปัญญาอันชอบตาม

³⁰วิสุทฺธิมรรค 3/303.

เป็นจริง นัตติกา (ความเห็นว่ามี เห็นว่าขาดสูญ)
 อันใดในโลก นัตติกาอันนั้นย่อมไม่มี" ดังนั้นปัจจุสมุปบาท
 ฝ่ายอนุโลม ชื่อว่า โลกสมุทัย เพราะเป็นปัจจัยแห่งโลก
 เพราะฉะนั้น ปัจจุสมุปบาทฝ่ายอนุโลมนั้น จึงเป็นธรรมที่
 ทรงประกาศเพื่อถอนอุจเฉทกิริยา มิใช่ทรงประกาศกิริยา
 เพียงแต่ความเกิดขึ้น (เฉย ๆ) เหตุว่าความถอนอุจเฉทกิริยา
 จะมีขึ้นด้วยการ (พิจารณา) เห็นแต่เพียงความเกิดขึ้นหา
 ได้ไม่ แต่ย่อมมีได้ด้วยการ (พิจารณา) เห็นความสืบ
 ต่อกันแห่งปัจจัย เพราะความสืบต่อแห่งผลย่อมมีในเพราะ
 ความสืบต่อแห่งปัจจัย แล³¹

ซึ่งในพระไตรปิฎกก็มีการกล่าวถึงเรื่องภพชาติในลักษณะการอธิบาย
 ของพุทธโฆษาจารย์อยู่ด้วย ดังเช่น

ดูกรอานนท์ เธอพึงทราบความข้อนี้โดยปริยายแม้
 เหมือนที่เราได้กล่าวไว้ว่า เพราะวิญญานเป็นปัจจัยจึง
 เกิดนามรูป ดูกรอานนท์ ก็วิญญานจักไม่หยั่งลงในท้องแห่ง
 มารดา นามรูปจักขาดในท้องแห่งมารดาได้บ้างไหม
 ไม่ได้พระเจ้าข้า ดูกรอานนท์ ก็ถ้าวิญญานหยั่งลงในท้อง

³¹ วิสุทติมรรค 3/227.

แห่งมารดา แล้วจัก ล่วงเลยไป นามรูปจักบังเกิดเพื่อความ
 เป็นอย่างนี้ได้บ้างไหม ไม่ได้เลยพระเจ้าข้า
 ดูกรอานนท์ ก็ถ้า วิญญาณของกุมารก็ดี ผู้ยังเยาว์วัยอยู่
 จักขาดความสืบต่อนาม รูปจักถึงความเจริญงอกงาม
 ไพบูลย์ได้บ้างไหม ไม่ได้เลยพระเจ้าข้า
 เพราะเหตุอันแหละอานนท์ เหตุ นิทาน
 สมุทัย ปัจจัยแห่งนามรูป ก็คือ วิญญาณนั่นเอง³²

อย่างไรก็ตามพุทธโฆษาจารย์ได้ปฏิเสธว่าท่านไม่ได้เป็นสัสสตทิฎฐิ
 อันขัดกับหลักพุทธศาสนา รวมทั้งไม่ได้มองว่าปัจจุสมุปบาทเป็นการกำหนด
 มาแล้ว และก็ทำให้ถอนจากการตกสู่มีจณาทิฎฐิตัว

ก็แล พระมุนีเจ้านั้น เมื่อตรัสอย่างนี้
 ก็เป็นอันทรงแสดงความไม่เป็นสัสสตวาทะ เป็นต้น
 ด้วยบทหน้า และทรงแสดงความแย้งต่อ อุจเฉทวาทะ เป็น
 อาทิ ด้วยบทหลัง ทรงแสดงความถูกต้อง ด้วยบททดสอบ
 อรรถาธิบายแห่งคำประพันธ์นี้ว่าคำว่าด้วยบทหน้า
 เป็นต้น ความว่า ความไม่เป็นสัสสตวาทะ เป็นต้น ซึ่งแยก
 ออกไปเป็นสัสสตวาทะ (กล่าวว่ายัตตาและโลกเที่ยง
 ไม่สูญตายแล้วเกิด) อเหตุวาทะ (กล่าวว่ายัตตา
 แห่งความเศร้าหมอง และความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย

ไม่มี แล้วแต่โชคเคราะห์) วิสมเหตุวาท (กล่าวว่่าโลก เป็นไปด้วยอำนาจเหตุไม่เสมอกัน คือด้วยอำนาจประภคติ อกุ และกาล เป็นต้น) วสวัตติวาทะ (กล่าวว่่ามีพระอิศวร อาตมัน หรือพระประชาบดี คือพรหม เป็นผู้ครอบงำ สัตว์ไว้ในอำนาจ คือเป็นผู้บันดาล) เป็นอันทรงแสดงด้วย บทปฏิจจะ ซึ่งสองความพร้อม เปรียงแห่งปัจจัย เพราะ ปวัตติธรรม (ธรรมฝ่ายปวัตติ-หมุนไป) มีความเป็นไป เนื่องอยู่ในความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย จริงอยู่ ประ โยชน์ อะไรด้วยความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยเล่า สำหรับ สิ่งที่เป็นสัสสตะ เป็นต้น หรือสำหรับสิ่งที่เป็นไปด้วยอำนาจ เหตุ เป็นต้น...ความว่่า อุกเฉทวาทะ (กล่าวว่่าตาย แล้วสูญ) สัตติกวาทะ (กล่าวว่่าไม่เป็นอันทำ คือทำอะไร ไม่เป็นกรรม) ชื่อว่าถูกคัดออกไป เพราะความเกิดขึ้นแห่ง ธรรมทั้งหลายก็เพราะความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย เหตุนั้น จึงเป็นอันทรงแสดงความแย้งต่ออุกเฉทวาท เป็นต้นด้วยบท สมุรบาท ซึ่งสองความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย จริงอยู่ ในเมื่อธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นแล้ว ๆ เล่า ๆ ด้วยอำนาจ แห่งปัจจัยก่อน ๆ อยู่ อุกเฉทวาทะ นัตติกวาทะ และอภิริยวาทะ จักมีแต่ไหนเล่า³³

³³วิสุทธีมรรค 3/233-235.

และในอรรถแห่งทีฎฐปาทาน ท่านกล่าวว่า

นัยเดียวกันนั้น (คืออุปทานศัพท์มีอรรถว่า ถ้อมมัน
 ยึดไว้เช่นเดียวกัน) คือ (อรรถว่า) ทีฎฐิตัวช่วย ทีฎฐินั้น
 เป็นธรรมชาติถ้อมมันด้วย เหตุนั้นจึงชื่อทีฎฐปาทาน
 แปลว่า ทีฎฐิอันยึดไว้) อีกอรรถหนึ่งว่า ทีฎฐิย่อมน้อม
 ทีฎฐิ เหตุนั้น จึงชื่อทีฎฐปาทาน (แปลว่า ทีฎฐิยึดทีฎฐิ)
 ด้วยว่า อุตฺรทีฎฐิ (ความเห็นชั้นหลังมา) ย่อมยึด บุ
 รีมทีฎฐิ (ความเห็นที่มีมาก่อน) ในความเห็นผิดทั้งหลาย
 มีเห็นว่า อัตตาเที่ยง และ โลกเที่ยง เป็นต้น³⁴

และท่านยังกล่าวอีกว่า

ความไม่ขาดสายแห่งความสืบต่อดังนี้คือ สังขาร
 มีเพราะปัจจัยคืออวิชชา วิญญานมีเพราะปัจจัยคือสังขาร
 เป็นต้น คุณความที่พิชถึงความเป็นต้นไม่เพราะความมีขึ้น

³⁴วิสุทฺธิมรรค 3/358.

แห่งอวัยวะของต้นไม้มีหน่อเป็นต้น (สืบทอดกันมา) ฉะนั้น
 ชื่อว่าเอกัตตัญญ ซึ่ง เป็นนัยที่เมื่อพระโยคาวจรเห็นโดย
 ถูกต้อง ย่อมละอูจเฉทปฏิญได้ เพราะหยั่งรู้ความไม่ขาดสาย
 แห่งความสืบทอดอันเป็นไปอยู่โดยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุ
 และผล เมื่อเห็น ผิดไป ย่อมจะยึดมั่นสัสสตปฏิญ
 เพราะถือเอาความไม่ขาดสายแห่งความสืบทอดอันเป็นไป
 อยู่โดยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผลว่าเป็นอันเดียวไปเสีย
 ส่วนการกำหนดลักษณะของใครของมัน แห่งธรรม
 ทั้งหลายมีวิชาเป็นต้น ชื่อว่านันทคตัญญ ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อ
 เห็นโดยถูกต้องย่อมละสัสสตปฏิญได้ เพราะเห็นความเกิด
 ขึ้นแห่งสิ่งใหม่ ๆ เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดมั่นอูจเฉทปฏิญ
 เพราะถือเอาเหตุผลอันตกอยู่ในสันดานเดียวกัน (คือมี
 สันตติเดียวกันดังกล่าวแล้ว) สันดานมาแตกลง(คือตาย?)
 นั้นเองว่าต่างกัน (คือเป็นคนละอัน ไม่สืบทอดกัน) ไปเสีย³⁵

นั่นหมายถึงว่าท่านเน้นว่าการอธิบายปฏิจจสมุปปาทของท่านที่ข้าม
 ภพข้ามชาติเป็นลักษณะสันตติสืบทอดไม่ใช่ความเห็นว่ามีตัวตนเที่ยงแท้

³⁵ วิสุทติมรรค 3/401-402

ในอภยาปารณัยในวิสุทธิมรรคท่านได้กล่าวว่า

ความที่อวิชาไม่มีความขวนขวาย (คือไม่มีความคิด) ว่า "สังขารทั้งหลาย ข้าทำให้เกิดขึ้น" หรือว่า สังขารไม่มีความขวนขวาย (คือไม่มีความคิด) ว่า "วิญญาณ ข้าทำให้เกิดขึ้น" ดังนี้ เป็นอาทิชื่อว่า อภยาปารณัย ซึ่งเป็นนัยที่เมื่อเห็นโดยถูกต้อง ย่อมละอรรถทฤษฎี (ความเห็นว่ามียัตตา) ได้ เพราะยังรู้ความไม่มีผู้สร้าง เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดเอาอกิริยาทฤษฎี ซึ่งแม้เมื่อความขวนขวายไม่มี ก็มีได้โดยสภาวะนิยม

ส่วนนัยว่า "ความเกิดขึ้นแห่งผลมีสังขารเป็นต้น ย่อมมีแต่เหตุมีอวิชาเป็นต้นเท่านั้น ดุจ ความเกิดขึ้นแห่งนมสดเป็นต้น ย่อมมีแต่นมสดเป็นต้น ฉะนั้น มิใช่อื่น" (ดัง) นี้ ชื่อว่า เอวธัมมตานุย ซึ่ง เป็นนัยที่เมื่อเห็นโดยสมควรแก่ปัจจัย เมื่อเห็นผิดไปย่อมจะยึดมั่นอเหตุทฤษฎี และนิยติวาทะ เพราะไม่ถือเอาความเป็นไปแห่งผลตามควรแก่ปัจจัยแล้ว ยังถือว่าสิ่งอะไร ๆ มิได้เกิดแต่เหตุอะไร ๆ (ถือว่าสุดแต่โชคเคราะห์ต่างหาก) แล³⁶

³⁶วิสุทธิมรรค 3/402-403.

เหล่านี้ย่อมยืนยันถึงหลักพุทธศาสนาที่ท่านพุทธโฆษาจารย์รับเป็นพื้นฐานว่า ไม่มีเกิดขึ้นลอย ๆ ทุกอย่างเป็นตามกลไกปัจจุสมุปบาทไม่มีการกำหนดมาแล้ว เพียงอย่างเดียวและก็ไม่มีสิ่งที่เป็นอัตราสืบต่อที่เที่ยงแท้ และก็ไม่มีความขาดสูญสิ้น อีกด้วย

ตามที่กล่าวแล้วว่าเรื่องกรรมเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับปัจจุสมุปบาทอย่างแยกไม่ออกเพราะปัจจุสมุปบาทเป็นวงจรของกิเลส กรรม วิบาก จะเห็นได้ว่าปัจจุสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติของพุทธโฆษาจารย์ ได้แบ่งวงล้อแห่งชีวิตออกเป็น 3 วง คือ

1. กิเลส อันได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน อันเป็นตัวเหตุผลักดันให้คิดปรุงแต่งการกระทำต่าง ๆ
2. กรรม อันได้แก่ สังขาร ภพ ซึ่งเป็นกระบวนการการกระทำที่ปรุงแต่งชีวิตให้เป็นไปต่าง ๆ
3. วิบาก อันได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา อันเป็นสภาพชีวิตที่เป็นผลแห่งการปรุงแต่งของกรรม และเป็นปัจจัยเสริมสร้างกิเลสต่อไปซึ่งแสดงออกมาในรูปปรากฏที่เรียกว่า อุบัติภพ ชาติ ชรามรณะ วัฏฏะทั้ง 3 นี้ หมุนเวียนต่อเนื่องกันเป็นปัจจัยอุดหนุนซึ่งกันและกัน ทำให้กงล้อแห่งชีวิตดำเนินต่อเนื่องไปอย่างไม่ขาดสาย

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆษาจารย์ได้อธิบายเรื่องกฎแห่งกรรมในลักษณะข้างต้นไปในลักษณะที่ให้กิเลสคนในชาติก่อนก่อให้เกิดวิบากในชาตินี้ และวิบากในชาตินี้ก่อให้เกิดกิเลสในชาติใหม่ แล้วทำให้เกิดวิบากในชาติหน้าต่อไปอีกข้อนี้ท่านได้ยกตัวอย่างกฎแห่งกรรมไว้อย่างตัวอย่างหนึ่งว่า

บุคคลบางคนในโลกนี้คิดไปด้วยอำนาจการได้ยินสืบทอดมาบ้าง ตามแบบอย่างที่ได้เห็นบ้างว่า อันกามทั้งหลายนั้น ก็สมบูรณ์แต่ในตระกูลมหาศาล มีการฟังเรื่องอสังขารเป็นต้น กล่อมใจเข้า สำคัญไปว่า กามทั้งหลายจะสำเร็จได้ด้วยการกระทำ(อย่าง)นี้ (คืออย่างที่ได้ยิน)

เลยกระทำทุจริต มีกายทุจริต เป็นต้น ไปตามอำนาจกามุปาทานเข้า
ก็ได้ เพื่อ(ให้) ได้กามทั้งหลายนั้น เพราะทุจริตเต็มเข้า เขาก็ไป
เกิดในอบาย...

ฝ่ายอีกบุคคลหนึ่ง เป็นผู้มีความรู้เพิ่มขึ้นด้วย สัมปรีชธรรม
ทั้งหลายมีการได้ฟังศีลธรรมเป็นต้นแล้ว สำคัญเอาว่า กามทั้ง
หลายจะสำเร็จได้ด้วยกรกระทำ (อย่าง)นี้ ก็กระทำสุจริตมี
กายสุจริตเป็นต้น ด้วยอำนาจกามุปาทานเพราะสุจริต
เปี่ยมเข้า เขาก็ไปเกิดในหมู่เทพบ้าง ในหมู่มนุษย์บ้าง³⁷

นอกจากนั้นท่านยังได้กล่าวอีกว่า บุคคลที่เกิดมาในโลกนี้มีความแตกต่าง
กันบ้างก็เกิดมาสวยงาม บ้างก็เกิดมาน่าเกลียดสิ่งเหล่านี้วิบากจากเป็น
กรรมในชาติก่อนทั้งนี้ท่านกล่าวว่า

อันความแปลกกันแห่งสัตว์ทั้งหลายนั้นมิใช่ไม่มีเหตุ เพราะ
ไม่มีไปทุกเมื่อและทุกคน มิใช่มีเหตุอื่นไปจากกรรมภพ
เพราะไม่มีเหตุอย่างอื่น ในสันดานเฉพาะตัวของสัตว์ทั้งหลาย
ผู้เกิดมาเพราะกรรมภพนั้นเฉพาะ ฉะนั้นมันจึงมีกรรมภพเป็น
เหตุแท้ เพราะกรรมเป็นเหตุแห่งความแปลก

³⁷วิสุทธีมรรค 3/1/373-374.

อันมีความเป็นผู้ทราญและผู้ประณีตเป็นต้น³⁸

2.3 สรุป

จะเห็นได้ว่าปฏิจจสมุปบาทในฐานะหนึ่ง ดูเหมือนว่าคือหัวข้อธรรม ที่แสดงถึงระบบอภิปรัชญา ของพุทธศาสนา โดยที่ทุกอย่างดำเนินไปต่างกฏแห่งเหตุปัจจัย กล่าวคือทุกสิ่งทุกอย่างจะเกิดขึ้นมาได้ต้องอาศัยปัจจัยต่างๆ มากมาย และปัจจัยต่าง ๆ เหล่านั้นต่างก็อาศัยซึ่งกันและกัน หมุนเวียนเป็นวัฏฏะ ตัวตนแท้ ๆ ของสิ่งใด ๆ ไม่มี หรือสิ่งที่ทรงอยู่ได้ด้วยตัวของมันเอง โดยไม่ต้องพึ่งสิ่งอื่นเป็นปัจจัย ก็ไม่มี

ส่วนในอีกฐานะหนึ่งปฏิจจสมุปบาทเปรียบเสมือนสิ่งที่ช่วยอธิบายถึงกระบวนการหรือสายโซ่ของชีวิต ที่สัมพันธ์กันตามปัจจัยทั้ง 12 ปัจจัย ของวงจรทั้งฝ่ายเกิดและฝ่ายดับ ซึ่งท่านพุทธทาสได้พยายามตีความว่าวงจรของชีวิตดังกล่าว ล้วนเกิดอยู่ภายในจิตของมนุษย์ครบในขณะจิตเดียว อันจะได้แสดงในบทต่อไป และได้มีข้อวิจารณ์ตามมาเป็นต้นว่า

ประการแรก การตีความปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติของท่านพุทธโฆษาจารย์ทำให้ท่านตกอยู่ภายใต้สัสสตทิฎฐิ หรือไม่

ประการที่สอง การตีความปฏิจจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติตามทรรศนะของพุทธโฆษาจารย์สมเหตุสมผลหรือไม่ รวมทั้งข้ออภิปรายที่ติดตามมาต่าง ๆ

ข้ออภิปรายทั้งหลายเหล่านั้น จะได้ทำการศึกษาในบทถัดไป

³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.